

Doğada Bilfiil Sonsuzluğun Reddine Dair Deliller: İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî Merkezli Bir İnceleme

Arguments Against the Actual Infinity in Nature: A Study Focusing on Ibn Sînâ and Fakhr al-Dîn al-Râzî

Furkan Fidan¹

ÖZ

İbn Sînâ, doğa veya konum bakımından sıralama sahibi olan cisimlerin sonsuz olamayacağını iddia etmiş ve bu iddiasını kanıtlamak üzere başlıcaları hizalama delili (burhan-ı muvâzât), merdiven delili (burhan-ı süllemî) ve çakıştırma delili (burhan-ı tatbîk) olmak üzere çeşitli deliller geliştirmiştir. Bu çalışmada İbn Sînâ'nın bu iddiası ve söz konusu üç delili Fahreddin er-Râzî'nin eleştirileri çerçevesinde incelenmiştir. Fahreddin er-Râzî, sonsuz bir doğru varsayımının dairesel bir hareketle uyumsuz olduğu iddiası üzerine inşa edilen hizalama delilini yetersiz bulmuş; merdiven delilinde ise sonsuz artışların tamamını kapsayan bir sınırın var olamayacağını iddia etmiştir. Dolayısıyla Râzî'ye göre bu deliller en azından İbn Sînâ'daki formülasyonu itibarıyla geçerli değildir. Buna karşılık, Râzî çakıştırma delilini tutarlı bulmuş ve bilfiil sonsuzluğun imkânsızlığını kanıtlamada önemli bir delil olarak kabul etmiştir. Ayrıca, çakıştırma delilinin bu hâliyle yalnızca doluluğun değil, aynı zamanda boşluğun da sonsuz olamayacağını gösterdiğini iddia etmiştir. Çalışma, İbn Sînâ ve Râzî'nin görüşlerini karşılaştırmalı olarak ele alarak, bilfiil sonsuzluk tartışmalarının felsefi arka planına ilişkin bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğa, Sonsuzluk, Hizalama, Merdiven, Çakıştırma

ABSTRACT

Ibn Sînâ argued that bodies ordered by nature or position cannot be infinite and developed several arguments to support this claim, the principal ones being the collimation argument (burhân al-muwâzât), the ladder argument (burhân al-sullamî), and the mapping argument (burhân al-tatbîq). This study examines Ibn Sînâ's arguments and evaluates them in light of Fakhr al-Dîn al-Râzî's critiques. Fakhr al-Dîn al-Râzî considered the collimation argument, which relies on the impossibility of an infinite line intersecting a circular motion, insufficient. Similarly, he criticized the ladder argument, which attempts to demonstrate that infinite additions cannot coexist within a single dimension, by questioning the premise of uniform increments. However, he found the mapping argument were coherent and supported its validity as a strong argument against actual infinity. Furthermore, al-Râzî argued that the mapping argument demonstrates not only the impossibility

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:
Furkan Fidan (Doktora Öğrencisi),
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: fidanfurkan@yahoo.com
ORCID: 0009-0003-1880-5878

Başvuru/Submitted: 31.12.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
06.03.2025
Son Revizyon/Last Revision Received:
11.03.2025
Kabul/Accepted: 16.03.2025

Atıf/Citation: Fidan, Furkan. Arguments Against the Actual Infinity in Nature: A Study Focusing on Ibn Sînâ and Fakhr al-Dîn al-Râzî. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 15/1, (March 2025): 211-236.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1611016>

of infinite physical entities but also the impossibility of infinite voids. This study provides a comparative analysis of Ibn Sînâ and al-Râzî's perspectives, exploring their contributions to the discussion of actual infinity and its implications in philosophy.

Keywords: Nature, Infinity, Collimation, Ladder, Mapping

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the arguments developed by Ibn Sînâ (Avicenna, d. 1037) against the possibility of actual infinity in nature and the evaluations of these arguments by Fakhr al-Dîn al-Râzî (d. 1210). The three main arguments under scrutiny are the collimation argument (*burhân al-muwâzât*), the ladder argument (*burhân al-sullamî*), and the mapping argument (*burhân al-taṭbîq*). Before delving into the specifics of these arguments, the study first defines how infinity is conceptualized by Ibn Sînâ and identifies the types of infinity addressed by these arguments.

Ibn Sînâ's works, including *al-Najât*, *Uyûn al-ḥikma*, *al-Shifâ'*: *al-Tabṭīyât* (*Physics*), and *al-Ishārât wa'l-Tanbīhât*, as well as his treatise *Fî ḥaḳīqat mā lā nihāyat lahu* (*On the Reality of the Infinite*), reveal his in-depth treatment of the topic. According to Ibn Sînâ, infinity is defined as something that, regardless of what portion is taken from it, always leaves more behind. This definition applies primarily to quantities and inherently implies inexhaustibility. Ibn Sînâ's nuanced view distinguishes between different types of infinities, such as quantitative, spatial, and temporal infinities, each of which requires separate consideration within his arguments.

Ibn Sînâ's arguments against actual infinity specifically target entities that are sequentially ordered by nature or position. He does not reject the existence of potential infinity, such as the divisibility of bodies, time, or motion. Moreover, he does not deny the possibility of infinite time or motion, as their parts do not coexist simultaneously but instead unfold successively. His rejection of actual infinity focuses on objects that are simultaneously present and sequentially ordered by their nature or position. Ibn Sînâ's careful delineation between potential and actual infinity is critical, as it allows for infinite divisibility in theory while maintaining the impossibility of infinite magnitudes in practice.

The collimation argument asserts the impossibility of infinite dimensions by illustrating the contradictions that arise when imagining a finite ray intersecting an infinite line. Ibn Sînâ argues that such an intersection would require the identification of a specific point on the infinite line, which is inherently contradictory. Fakhr al-Dîn al-Râzî critiques this argument, suggesting that its premises fail to conclusively demonstrate the impossibility of infinity. He raises questions about the logical coherence of the assumptions underlying the argument and points to alternative interpretations of infinite dimensions.

Ibn Sînâ uses the ladder argument to show that dimensions cannot extend infinitely in space. He constructs a scenario where an infinite series of dimensions leads to contradictions regarding the measurement and addition of finite increments. Al-Râzî identifies weaknesses in the premises of the argument, particularly questioning the necessity of equal increments

in an infinite series. He concludes that the ladder argument is invalid unless its premises are supplemented with additional proofs. Al-Rāzī further notes that the argument's reliance on hypothetical constructs undermines its applicability to real-world scenarios.

The mapping argument is the most comprehensive, addressing not only the impossibility of infinite physical bodies but also infinite numerical sequences. Ibn Sīnā employs this argument to demonstrate that infinite magnitudes lead to logical inconsistencies when compared or mapped. Al-Rāzī largely supports this argument, defending it against hypothetical objections and extending its application to both physical and conceptual infinities. He acknowledges the robustness of the mapping argument in addressing not only the impossibility of infinite bodies but also its implications for mathematical and metaphysical infinity.

While Al-Rāzī critiques the collimation and ladder arguments, he acknowledges the validity of the mapping argument. He also engages with objections raised by earlier philosophers and theologians, such as the differentiation between infinite voids and infinite bodies. Al-Rāzī argues that the mapping argument applies equally to voids and bodies, dismissing the distinction made by theologians as inconsistent. Al-Rāzī's broader critique reflects his philosophical rigor in addressing the foundational assumptions underlying each argument. His engagement with theological perspectives further highlights the interdisciplinary implications of the debate on infinity.

As a result Ibn Sīnā's three arguments collectively aim to demonstrate the impossibility of actual infinity in nature, with a specific focus on sequentially ordered entities. Al-Rāzī's critiques reveal significant weaknesses in the collimation and ladder arguments while affirming the robustness of the mapping argument. Ultimately, the study underscores the philosophical depth of both Ibn Sīnā and Al-Rāzī in addressing one of the most challenging concepts in metaphysics and natural philosophy. By examining the strengths and limitations of each argument, this study contributes to a deeper understanding of the intellectual legacy of these two prominent thinkers and their enduring relevance in contemporary philosophical discourse.

Giriş

Bu çalışmada, İbn Sînâ'nın (ö. 1037) bilfiil sonsuzun imkânsız olduğuna dair geliştirdiği deliller ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) bu delillere dair değerlendirmeleri incelenecektir. Söz konusu deliller, incelenme sırasına göre hizalama delili (*el-burhanü 'l-muvâzât*), merdiven delili (*el-burhanü 's-süllemî*) ve çakıştırma delili (*el-burhanü 't-tatbîk*) şeklindedir.¹ Delillerin incelenmesine geçmeden önce, ilk olarak sonsuzun İbn Sînâ açısından nasıl tanımlandığı, daha sonra ise bu delillerin hangi tür sonsuzlukla ilgili olduğu ele alınacaktır.

İbn Sînâ, sonsuzluk meselesini *en-Necât*, '*Uyûnu 'l-hikme, eş-Şifâ: et-Tabî'ıyyât, eş-Şifâ: el-Îlâhiyyât* ve *el-Îşârât ve 't-tenbîhât* gibi geniş hacimli eserlerinin yanı sıra *Fî hakikati mâ lâ nihâyete lehu* adlı bir risalesinde de incelemiştir. Bu eserlerdeki incelemeler birbirine benzer olduğu için, bu çalışmada *eş-Şifâ: et-Tabî'ıyyât*'taki anlatı esas alınacak, gerektiğinde ayrıntılar için diğer eserlere müracaat edilecektir. Buradaki anlatı esasında doğa bilimi çerçevesi içindedir. Nitekim İbn Sînâ sayı, kuvve ve benzerlerine dair tartışmanın doğa bilimi sınırları dışında kaldığını ve en azından *eş-Şifâ: et-Tabî'ıyyât* eseri itibarıyla kendisini doğayla ilgili sonsuzla sınırladığını ifade etmektedir.² İbn Sînâ bu eserinde öncelikle sonsuz kelimesinin anlamlarını ayırtmaktadır. İlk ayrıma göre sonsuz mecazi ya da gerçek anlamda kullanılabilir. Mecazi sonsuz, hareketle ulaşılamayan ya da hareketle sınırlanamayan şeyler için kullanılır. İbn Sînâ'nın buna verdiği örneğe göre gök ile yer arasındaki mesafe, gerçekte sonlu olmasına rağmen sonsuz olarak nitelenmektedir. Diğer taraftan gerçekleşmesi aşırı derecede zor olan şeyler de imkânsıza benzetildiği için mecazi olarak sonsuzluk ile nitelenir. Gerçek anlamda sonsuz ise mutlak olumsuzlama ifade eden ve etmeyen olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mutlak olumsuzlama ifade eden sonsuz, miktarı olmayan bir şeyde sonlu olmanın zorunlu bir vasfının bulunmaması nedeniyle sonsuz olarak adlandırılan şeydir. Mesela nokta, sınırı olmadığı için sonsuz olarak nitelenir. İbn Sînâ bu durumu sesin görülemez olmasına benzetir. Nitekim görülebilir olmanın zorunlu vasfı renk, sestten tamamen olumsuzlanır. Çünkü ses ne bir renktir ne de bir renge sahiptir. Mutlak olumsuzlama ile ifade edilmeyen sonsuz ise, aslında sonlu olan ama belirli bir durumda sonlu olmayan şey için kullanılır. Bunun da iki türü bulunmaktadır. İlk türde bir şeyin mahiyeti ya da türü, kendi içinde sonlu olabilme özelliğine sahip olmasına rağmen belirli bir örneği sonlu değildir. Bunun örneği -eğer varsa- sonsuz bir doğrudur. Çünkü sonsuz doğrunun var olduğunu kabul edenlere göre doğrunun doğası sonlu olmaya elverişli olmasına rağmen doğrulardan herhangi birisi sonsuz da olabilir. İbn Sînâ'nın incelemek istediği sonsuz da aslında budur. Buna göre bu tür sonsuz şu şekilde tanımlanmaktadır:

1 Bu üç delilden çakıştırma delili aynı zamanda teselsülün iptalinin delili olarak da ele alınmaktadır. *Burhan-ı tezâyüf* ve *burhan-ı arşî* teselsülün reddine yönelik diğer delillerdendir. Boyutların sonluluğuna dair burada incelenmeyecek diğer delillerden bazıları ise *burhan-ı tahallusi* ve *burhan-ı tursîdî*. Hem teselsül hem de boyutların sonsuzluğunun reddine yönelik delillerin genel bir görünümü için bk. İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 207-222. Delillerin kelâm literatüründe ele alınış biçimi için bk. Osman Demir, "Kelâm'da Teselsülün İptali Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risâlesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 117-142.

2 İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, çev. Jon McGinnis (Provo: Brigham Young University Press, 2009), 320.

O, ondan ne alırsanız alın ve aldığımız şeyle eşit olan herhangi bir şeyi de dikkate alsanız, her zaman onun dışında bir şey bulduğunuz şeydir.³

وهو الذي أي شيء أخذت منه، وأي أمثال أخذت لذلك الشيء منه، وجدت شيئاً خارجاً عنه.

Mutlak olumsuzlama ifade etmeyen sonsuzun ikinci şekli ise bir şeyin arazi olarak bir sınıra sahipmiş gibi görünmesine rağmen fiili olarak bu sınırın mevcut olmamasıdır. Örneğin çemberin bir son noktası yoktur. Nitekim çemberin çevresinin fiili olarak bir son noktası yoktur, aksine süreklidir ve bölünmemiştir. Ancak çevresi belirli bir noktada sınırlandırılabilir bir yapıdadır. Çünkü bu tanıma uyan sonsuz sayıda bilkuvve noktaya sahiptir ve bu noktalar fiile çıkarılabilir.⁴ İbn Sînâ'nın *Fî hakîkati mâ lâ nihâyetu lehu* isimli risaledeki tanımı da *eş-Şifâ: et-Tabî'îyyât*'daki gerçek olan ve mutlak olumsuzlama ifade etmeyen sonsuz tanımıyla büyük oranda uyuşmaktadır:

O, kendisinden ne alırsan al, aldığından başkasını da bulacağın bir nicelik ya da nicelik sahibidir.⁵

أنه كم أو ذو كم أي شيء أخذت منه تجد شيئاً آخر منه غير ما أخذته.

Peki tanımı böylesi olan bir başka deyişle gerçek anlamda olan ve mutlak olumsuzlama ifade etmeyen bir sonsuzun doğada var olması mümkün müdür? Çalışmanın devamında ilk olarak İbn Sînâ'nın bu soruya verdiği cevap ele alınacak ve İbn Sînâ'nın bu soruya olumsuz cevap verdiği görülecektir. İkinci bölümde ise İbn Sînâ'nın bu iddiasını desteklemek için geliştirdiği deliller Fahreddîn er-Râzî'nin delillere dair değerlendirmeleri etrafında ele alınacaktır. Bu bölümde Fahreddîn er-Râzî'nin üç delilden yalnızca sonuncusunun, bir başka deyişle çakıştırma delilinin geçerli olduğunu düşündüğü iddia edilecektir. Son olarak Râzî'nin geçerli olduğunu düşündüğü bu delile karşı getirilen itirazlara verdiği yanıtlar ele alınacaktır.

1. Sonlulukla İlgili Deliller Neyi Reddeder: Ne Sonsuz Olabilir Ne Sonsuz Olamaz?⁶

İbn Sînâ'nın sonsuzla ilgili belirlemeleri açısından dikkat çekici iki husus bulunmaktadır. Zamanla ilgili olarak önem kazanan ilk husus, İbn Sînâ'nın sonsuzu tartıştığı herhangi bir yerde sonsuzun kat edilemeyeceğine dair bir iddiada bulunmamasıdır.⁷ Bir başka deyişle zaman

3 İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 321.

4 İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 322.

5 İbn Sînâ, “Fî hakîkati mâ lâ nihâyetu lehu”, *Lettre au Vizir Abû Sa'd*, ed. Yahya Michot (Beyrut: Les Éditions al-Bouraq, 2000), 28.

6 Bu bölüm kısmen Prof. Dr. Eşref ALTAŞ danışmanlığında hazırladığım yüksek lisans tezimdeki bulgulara dayanmaktadır. İlgili çalışma için bk. Furkan Fidan, *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Sonsuzluk* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

7 Jon McGinnis'in tespitine göre İbn Sînâ birkaç farklı yerde sonsuzun kat edilemeyeceğini iddia etmektedir. Jon McGinnis, “Avicennan Infinity: A Select History of the Infinite through Avicenna”, *Documenti E Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale* 21 (2010), 14. Söz konusu yerlerden ilkinde sonsuzun sınırlı zamanda kat edilemeyeceğini (İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 281.) ikincisinde ise Aristoteles'in (ö. MÖ 322)

sonsuz olabilir ve kat edilmiş olması herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. İkinci husus, İbn Sînâ'nın bilfiil sonsuzluğun varlığını tamamen reddetmemesidir. Bu iki husus, delillerin sonsuzluk türlerinden hangisiyle ilgili olduğunu belirlemek açısından önemlidir. Nitekim İbn Sînâ yalnızca doğada veya konumda bir tertip üzere olan/sıralı bir şekilde birbirine dayanan varlıkların bilfiil sonsuz olamayacağını iddia etmektedir. Diğer bir deyişle, İbn Sînâ'ya göre doğal olarak veya konum bakımından sıralı bir şekilde birbirine dayanmayan varlıklar bilfiil sonsuz olabilirler. Çünkü İbn Sînâ'ya göre konum ve yapı (*hey'et*) bakımından sıralı bir şekilde birbirine dayanmayan varlıklar çakışma imkânına sahip değildir.⁸

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, bu belirlemelerin esasında çakıştırma deliliyle ilgili olmasıdır. Merdiven ve hizalama delilleri ise cisimsel bir yapıya sahip oldukları için zaten sadece cisimsel büyüklüklere uygulanabilir. Çakıştırma delili ise matematiksel bir yapıda olduğu için farklı sonsuzluklara uygulanabilir.⁹ İbn Sînâ ise çakıştırma delilinin kapsamını sınırlandırmaktadır. Bir başka deyişle İbn Sînâ'ya göre çakıştırma delili, yalnızca doğal olarak veya konum bakımından sıralı bir şekilde birbirine dayanan varlıkların bilfiil sonsuz olamayacağını ispatı için kullanılabilir.

Bilfiil sonsuz olamayacak varlıklara geçmeden önce doğa ve konum bakımından sıralı bir şekilde birbirine dayanmanın anlamını netleştirmek gerekir. İbn Sînâ, konuyla ilgili olarak *Danışnâme-i Âlâi*'de şöyle yazar:

argümanını aktarırken bu argümanın bir parçası olarak sonsuzun kat edilemeyeceğini ifade etmekte ve daha sonra bu argümanı eleştirmektedir (İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 329.). İbn Sînâ'nın Aristoteles'in aksine sonsuzun mutlak olarak kat edilemeyeceğini kabul etmemesi, John Philoponus'un (ö. 570) Aristoteles'e zamanın sonsuzluğuyla ilgili yönelttiği eleştirileri etkisiz hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Philoponus, Aristoteles'in sonsuz kat edilmeye iddiası ile yine Aristoteles'in zamanın geçmişte sonsuz olduğu iddiasının çeliştiğini iddia etmiştir. Bu çelişkidenden kurtulmak için Philoponus zamanın geçmişte sonsuz olmadığı sonucunun çıkarılması gerektiğini iddia etmektedir. Philoponus'un ilgili akıl yürütmesi için bk. Philoponus, *Against Proclus On the Eternity of World 1-5*, çev. Michael Share (London: Bristol Classical Press, 2004), 23-24. İbn Sînâ ise bu iki çelişik iddiadan ilkinin yani sonsuzun kat edilemeyeceği iddiasını reddetmektedir. Hatta belirtmek gerekmektedir ki İbn Sînâ sonsuzun kat edilmesinin imkânsız olmaması bir tarafa kat edilmesinin gerekli olduğunu iddia etmektedir. bk. İbn Sînâ, *Metafizik 2*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 11.

8 İbn Sînâ, *en-Necat*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 130.

9 Örneğin İbn Sînâ'dan önce Kindî (ö. 866), kendi çakıştırma delilini cisimsel bir büyüklük olmayan zamana uygulamıştır. Delilin cisimsel büyüklüklerle ilgili olan kısmı, çakıştırma delilinin incelendiği bölümde gelecektir. Bu nedenle şimdilik bu kısmı göz ardı ediyorum. Gerçekten geçerli olup olmadığını bir kenara bırakırsak zamanla ilgili olan akıl yürütmesi şu şekildedir: Cisim sonlu bir niceliktir. Zaman da bir niceliktir. Dolayısıyla zaman da sonludur. bk. Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", çev. Mahmut Kaya, *Felsefî Risâleler* (İstanbul: Klasik, 2014), 138. İkinci bir örnek olarak İbn Sînâ'dan sonra Şehristânî (ö. 1158), yine cisimsel bir büyüklük olmayan zamanı çeşitli hamlelerle cisimsel bir büyüklük hâline getirmeye ve böylece delili tekrar zamanı da kapsayacak şekilde genişletmeye çalışmıştır. Yine geçerliliği bir kenara bırakılmak üzere Şehristânî, Zeyd'i bir nokta ve onun atalarını da sonsuz bir çizgi'deki noktalar olarak düşünmekte; benzer şekilde Amr'ı bir nokta ve onun atalarını da sonsuz bir başka çizgi üzerindeki noktalar olarak düşünmektedir. Böylece iki sürekli çizgi elde etmekte ve dolayısıyla çakıştırma delilinin nefslere ve dolayısıyla zamana uygulanabileceğini iddia etmektedir. İlgili tartışma için bk. Andreas Lammer, "Two Sixth/Twelfth-Century Hardliners on Creation and Divine Eternity: Al-Şahrastânî and Abû l-Barakât al-Bağdâdî on God's Priority over the World", *Islamic Philosophy from the 12th to the 14th Century*, (2018), 250-252.

Öncelik ve sonralık ya sayıda olduğu gibi doğaldır ya da miktarlarda olduğu gibi farazîdir. İstedğin taraftan başlayabilirsin. İster doğal olarak, isterse bütün parçaların aynı yerde meydana geldiği bir miktar [büyüklük] şeklinde olsun, kendisinde öncelik ve sonralık bulunan her şey sonludur.¹⁰

Pasajdan anlaşılacağı üzere doğal olarak birbirine sıralı bir şekilde dayananların örneği sayılardır. Daha da açmak gerekirse beş sayısı dört sayısından doğal olarak sonra gelmektedir; aynı şekilde dört sayısı da beş sayısından doğal olarak önce gelmektedir. Ancak aynı durum cisimsel büyüklüklerde geçerli değildir. Çünkü büyüklüklerde doğal bir sıralama ve düzen yoktur. Başlangıç ve son, ancak varsayımsal olarak (*farazî*) belirlenebilir. Herhangi bir nokta başlangıç ve diğer uçtaki nokta da son olarak tespit edildiğinde, başlangıç ve son arasında farz edilen iki ya da daha fazla noktadan son olarak farz edilen noktaya başlangıç olarak farz edilen noktadan daha yakın olan nokta sonra hâline gelmektedir. Doğa bakımından sıralılığın anlamı belirlendiğine göre bilfiil sonsuz olan ve olmayan varlıklar nelerdir sorusunun cevabına geçebiliriz.

Doğa söz konusu olduğunda, bir başka deyişle matematik ve metafizik¹¹ göz ardı edildiğinde, sonsuzla ilgili durumlarının değerlendirilmesi gereken şeyler; cisim, hareket ve zamandır.¹² Ayrıca nefisler de sonsuzla ilgili olarak dikkate alınması gereken varlıklardır. Nitekim eğer zaman sonsuz ise şimdiye kadar var olan nefislerin sayısının da sonsuz olması gerekmektedir.

İlk olarak İbn Sînâ'ya göre bölünme bakımından cisim, hareket ve zaman bilkuvve sonsuzdur.¹³ Dolayısıyla cisim, hareket ve zamanın sonlu olduğuyla ilgili deliller, bu kavramların bölünme bakımından sonsuzluğuyla ilgili değildir. Aksine İbn Sînâ, bu kavramların sonsuza kadar bölünmesiyle ilgili olarak çeşitli deliller de geliştirmiştir. Ancak burada cismin bölünmesiyle ilgili bilkuvve kaydı önemlidir. Çünkü İbn Sînâ'ya göre cisim, hareket içeren -bir başka deyişle fiziksel bölünme ile aletlerin yetersizliği ve küçüklük gibi- sebeplerle bilfiil sonsuza kadar bölünemez.¹⁴ Ancak sonlulukla ilgili deliller yapıları itibarıyla cisimlerin fiziksel olarak sonsuzca bölünmesini reddetmeye yönelik değildir.

10 İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 204. Köşeli parantez içerisindeki "büyüklük" tarafımızca eklenmiştir.

11 Matematik ve metafizikle ilgili olarak dikkate alınabilecek kavramlar örneğin sayı ve kuvvedeki sonsuzluktur. İbn Sînâ, bunlara dair araştırmayı daha önce ifade ettiği üzere doğal olmayan durumdaki araştırma olarak nitelemektedir.

12 Bu taksim Aristoteles'ten mülhemdir. bk. 232b30-35. Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 105.

13 Cismin bilkuvve sonsuz bölünebileceği ile ilgili olarak bk. İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 284. Hareketin bilkuvve sonsuz bölünebileceği ile ilgili olarak bk. İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 378. Zamanın bilkuvve sonsuz bölünebileceği ile ilgili olarak bk. İbn Sînâ, *Fizik 2*, çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 37.; İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 311.

14 Furkan Fidan, *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Sonsuzluk* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 79.

İkinci olarak, İbn Sînâ'ya göre hareket ve zaman, ekleme bakımından hem bilkuve hem de bilfiil sonsuz olabilirler.¹⁵ Dolayısıyla deliller hareket ve zamanın bilfiil sonsuzluğunu reddetmeye yönelik olamaz. Bilfiil sonsuz olmalarını reddetmeye yönelik olmadığı için doğal olarak bilkuve sonsuz olmalarıyla ilgili de değildir. Çünkü hareket ve zaman her ne kadar doğa veya konum bakımından sıralı bir şekilde bulunsun da bunların parçaları varlıkta bir arada bulunmamaktadır.¹⁶ Bir başka deyişle bütünüyle yani hem geçmiş hem de gelecek parçalarıyla bir arada var olan bir sonsuz hareket ya da zaman yoktur. Dolayısıyla bunların bilfiil sonsuz olması mümkündür ve deliller onların bilfiil sonsuz olmasının imkânını ortadan kaldırmaya yönelik değildir. Zamanın sonsuz olmasının sonucu olarak nefisler de bilfiil sonsuzdur. Çünkü zaman sonsuz olduğu için şimdiye kadar var olan insanlar da sonsuzdur. Reenkarnasyon da İbn Sînâ'ya göre mümkün olmadığı için sonsuz sayıda nefis var olmuş olmalıdır. Ancak yine incelenecek deliller bunların bilfiil sonsuzluğunun reddine yönelik de değildir. Çünkü nefisler ya da melekler ve şeytanlar doğa veya konum bakımından sıralı bir şekilde bulunmazlar.¹⁷ Cisim, ekleme bakımından dikkate alındığında İbn Sînâ'ya göre, bilkuve sonsuz olabilir.¹⁸ Dolayısıyla deliller cisimlerin bilkuve sonsuzluğunun reddine yönelik de değildir. Ancak İbn Sînâ'ya göre cisimler bilfiil, bir başka deyişle doğa ve konumları itibarıyla sıralı bir şekilde birbirine dayanmaları itibarıyla sonsuz olamaz.¹⁹ Nitekim bilfiil cisimler hem konum bakımından sıralama sahibidirler hem de varlıkta bir arada bulunmaktadır. Dolayısıyla deliller ekleme bakımından bilfiil sonsuz cismin reddine yöneliktir.²⁰ Tamamını bir arada düşünürsek ilk ayrım bilkuve ve bilfiil bakımından iken, ikinci ayrım ekleme ve bölünme bakımındandır. İnceleme konusu kılınan kavramlar ise esasen cisim, hareket ve zamandır. Dolayısıyla 12 hücreli bir tablo söz konusudur:

	Bilkuve		Bilfiil	
	Ekleme bakımından	Bölünme bakımından	Ekleme bakımından	Bölünme bakımından
Cisim	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonlu ve sonluluk deliline konu	Sonlu ama sonluluk deliline konu değil

15 Hareketin ekleme bakımından sonsuzluğuyla ilgili olarak bk. İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 364. Zamanın ekleme bakımından sonsuzluğuyla ilgili olarak bk. İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 369-370.

16 İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 367. McGinnis, bu hususu yani varlıkta bir arada bulunma gerekliliğini, karşıt delilinin uygulanabilmesinin ikinci şartı olarak değerlendirmektedir. bk. McGinnis, “Avicennan Infinity: A Select History of the Infinite through Avicenna”, 20.

17 İbn Sînâ, “el-Adhaviyye fi'l-me'âd”, çev. Mahmut Kaya, *Felsefe ve Ölümler* (İstanbul: Klasik, 2013), 19.

18 İbn Sînâ, *en-Necat*, 202. ve İbn Sînâ, *Kategoriler*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 108.

19 İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 325.

20 Burada kendisine cisim olarak atıfta bulunulan, esasında ‘büyüklük’ kavramının içerisindeki üç unsurdan biridir: tek boyutlu çizgi, çift boyutlu yüzey ve son olarak üç boyutlu cisim. Delillerde çizgi ya da boyut kelimesi kullanılmaktadır. Bir başka deyişle deliller tek boyutlu çizgi üzerinden ilerlemektedir. Ama bu, cismin sonluluğunu ispat açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Nitekim tek boyutlu çizginin sonsuz olamayacağı ispatlanabilirse yüzey ve cismin sonsuz olamayacağı öncelikli olarak ispatlanmış olacaktır.

Hareket	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil
Zaman	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil	Sonsuz ve sonluluk deliline konu değil

Tablodan da görüleceği üzere bilkuvve olarak cisim, hareket, zaman üçlüsü hem ekleme hem de bölünme bakımından sonsuzdur. Bilfiil olarak ise hareket ve zaman hem ekleme hem de bölünme bakımından sonsuzdur. Cisim bilfiil olarak bölünme bakımından sonlu olmasına rağmen delillerin konusu değil iken, ekleme bakımından sonludur ve delillerin konusudur. Dolayısıyla deliller yalnızca ekleme bakımından bilfiil cismin sonsuz olmadığını göstermek üzere geliştirilmiştir. Şimdi İbn Sînâ'nın söz konusu üç deliline ve Fahreddin er-Râzî'nin değerlendirmelerine geçebiliriz.

2. Sonlulukla İlgili Üç Delil

a. Hizalama Delili (Burhân-ı Muvâzât)

İbn Sînâ, hizalama delilini eserlerinde iki farklı yerde kullanmaktadır. Bunlardan ilkinde boşlukta hareketin olamayacağından hareketle boşluğu reddetmeyi amaçlarken,²¹ diğerinde ise bilfiil sonsuz boyutların imkânsızlığını göstermek istemektedir.²² Bu argümanın ilk hâli, Aristoteles'in *Gökyüzü Üzerine* adlı eserinde bulunabilir. Aristoteles bu argümanı sonsuz olanın dairesel hareket edemeyeceğini göstermek için geliştirmiştir: Eğer gökyüzü sonsuz olsaydı dairesel hareket edemiyor olması gerekirdi. Ancak gökyüzünün dairesel hareket ettiğini görüyoruz. O hâlde sonsuzluk imkânsızdır.²³ Hem Aristoteles'in delili hem de birazdan gösterileceği üzere İbn Sînâ'nın delili, hareket kavramını merkeze almaktadır. Bu nedenle bu delili yapısı itibarıyla fiziksel bir delil olarak nitelemek mümkündür.²⁴ Bu değerlendirmelerden sonra delilin anlatımına geçebiliriz.²⁵

Delil, sonsuzun bilfiil var olması durumunda ortaya çıkacak imkânsızlığı göstererek sonsuzun bilfiil olamayacağı neticesine ulaşmaktadır. Buna göre, sonsuz sabit bir doğru farz edelim [AB doğrusu]. Nitekim sonsuz boyut farz edilebiliyorsa sonsuz bir doğru da farz edilebilir. Bu

21 İbn Sînâ, *Fizik I*, çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 161-162.; İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 184.

22 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni 'l-hikme* (Tahran: Müessesetü's-Sâdıklî't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1415), 2/49. Burada aslında iki delil bulunmaktadır. Delillerden ilki çakıştırma delili olarak isimlendirilen delilken; ikincisi hizalama delili olarak ele alınan delildir. İbn Sînâ ilk delilin girişinde “Ne herhangi bir cismin ne boşluk ve doluluk olarak herhangi bir boyutun ne de doğal olarak bir sıra düzeni üzere bulunan herhangi bir sayının sonsuz bir şekilde bilfiil mevcut olması mümkün değildir.” derken ikinci delilin girişinde “Eğer boşluk veya doluluk olarak sonsuz bir boyut bulunsaydı dairesel hareket mümkün olmazdı.” demektedir. Bu daha önce işaret edildiği üzere hizalama delilinin çakıştırma delilinden daha özel olduğunu ve sadece boyutların dolayısıyla cismin sonluluğunu ispat etmek üzere geliştirildiğini göstermektedir.

23 Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2018), 19-20.

24 McGinnis, “Avicennan Infinity: A Select History of the Infinite through Avicenna”, 3.

25 Delilin anlatımında Fahreddin er-Râzî'nin takrirî esas alınacaktır.

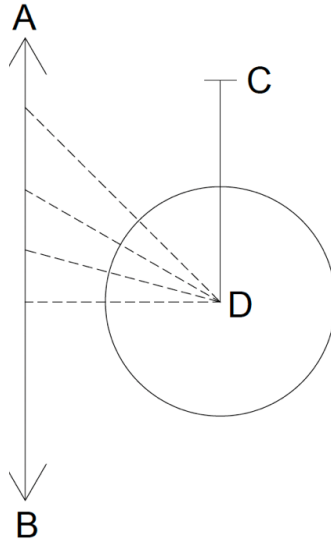
doğrunun yanı sıra dairenin merkezinden uzanan sonlu²⁶ bir ışın daha farz edelim [CD ışını]. Şimdi merkezinden sonlu bir ışının çıktığı dairenin, kendi merkezi etrafında döndürüldüğünü farz edelim. Dairenin bu hareketiyle CD ışınının AB doğrusundan bir noktayla kesişmesi gerekmektedir. Eğer CD ışını AB doğrusundan bir noktayla kesiştiyse kesişmenin ilk anda belirli bir noktasının bulunması gerekmektedir. Ancak böyle bir kesişme noktası olamaz. Çünkü biz AB doğrusunun sonsuz olduğunu farz etmiştik. Dolayısıyla CD ışınının sonsuz olan AB doğrusuyla hangi noktada kesiştiğini farz edersek edelim o varsayımsal kesişme noktasından önce başka bir noktanın varlığı söz konusudur. Dolayısıyla bu AB doğrusunun sonsuz farz edilmesi, ilk kesişme noktasının varlığını ve yokluğunu gerektirir ki bu da imkânsızdır. Sonuç olarak sonsuz bir çizginin varlığı imkânsızdır.²⁷

Nihai olarak sonsuzun imkânsızlığına dair İbn Sînâ'nın bu delilinin ana önermelerini şöyle ifade etmek mümkündür:

Sonsuz çizgi varsa dairesel hareket imkânsızdır.

Dairesel hareket mümkündür ve vakidir.

O hâlde sonsuz çizginin varlığı imkânsızdır.

Şekil 1. Hizalama Delili

Râzî'nin bu delille ilgili değerlendirmesine geçecek olursak Râzî delile iki eleştiri yöneltir.

26 Mohammed Saleh Zarepour, delilin anlatımında dairenin içindeki çizgiyi de sonsuz olarak almaktadır. bk. Mohammad Saleh Zarepour, "Avicenna on Mathematical Infinity", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 102/3 (2020), 390. Ancak Râzî şerhinde bu çizginin sonlu farz edildiğini belirtmektedir.

27 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/61-62.

Birinci eleştiri, sorunun formundan anlaşıldığına göre zayıf bir eleştiridir. Bu eleştiri, CD ışınının AB doğrusu üzerinde bulunan alttaki noktadan daha önce üstteki noktayla kesişmesi gerektiğinin delilini sormaktadır. Râzî bu kesişme önceliğinin delilinin iki mukaddimeye dayanarak ispat edilebileceğini belirtmektedir.

Öncelikle CD ışını AB sonsuz doğrusuna paralel (*muwâzî*) iken küre döndürülürse CD ışını paralellikten çıkarak kesişir (*musâmete*). Sonra bu küre dairesel hareket etmeye devam eder ve bu sonlu çizgi sonsuz çizgiye dik açılı hâle gelene kadar bu kesişme bir noktadan diğer bir noktaya geçer ki bu açık bir mukaddimedir. İkinci olarak Râzî, Öklid'in kitabının ilk makalesinde geçen “iki nokta arası doğrusal bir çizgiyle birleştirilebilir”²⁸ şeklindeki postulata atıf yapar. Bu da demektir ki sonsuz çizgide farz ettiğimiz her nokta ile kürenin merkezinin arasını doğrusal bir çizgiyle birleştirebiliriz. Şimdi bu iki mukaddimeyi dikkate aldığımızda şöyle diyebiliriz: Bu sonlu çizgi, paralellikten çıkıp bir nokta ile kesiştiğinde, o nokta ile kürenin merkezi arasını birleştiren çizgi ile çakışır. Yukarıdaki birinci mukaddime gereği de sonlu çizginin üst nokta ile merkez arasını birleştiren çizgi ile çakışması, alt nokta ile merkez arasını birleştiren çizgi ile çakışmasından öncedir. Râzî cevabının çok açık olduğunu, anlamakta zorlananların şekil çizerek duysal idraklerinden yardım alması gerektiğini de cevabına ilştirir.

İkinci eleştiri, soru formundan anlaşıldığına göre Râzî'nin esas eleştirisidir. Râzî şöyle yazar:

Birisi şöyle diyebilir: Bu delilin boyutların sonsuz olduğunu göstermesi daha uygundur. Bunun izahı şöyledir: Doğrusal çizgilerin en büyüğü âlemin eksenidir. Merkezinden bu eksene paralel olan bir çizgi çıkan zikrettiğiniz küreyi farz edelim -ki bu küre, âlem küresi değildir-. Şayet o kürenin sonlu çizgisinin ucu, âlemin ekseninin ucunu kesene kadar dönerse, o çizginin paralellikten kesişmeye doğru olan eğimi sebebiyle bir açı meydana gelir. Bu açının bölünebildiğine şüphe yoktur. Ondan daha dar bir açıyla çıkan çizginin ucu, âlemin ekseninin üstünde [eksene ait olmayan başka] bir noktayla muhakkak ki kesişir. Bu bizim söyledığımızı gösterir.²⁹

Fahreddin er-Râzî'nin itiraza dair anlatımını birkaç adımda şu şekilde düşünebiliriz:

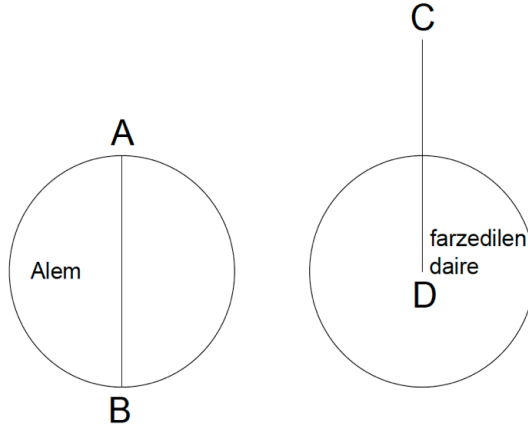
Birinci Adım: Âlemi bir daire olarak düşünelim. Bu dairenin merkezinden başlayan dik bir doğru olsun [AB]. Bu âlem dairesinin yanında bir başka daire düşünelim ve bu ikinci daire âlem dairesine eşit olsun. İkinci dairenin merkezinden başlayan ve yine dik uzanan sonsuz bir doğru [CD] farz edelim. Bu durumda âlem dairesinin merkezindeki doğru [AB] ile diğer dairenin merkezindeki doğru [CD] birbirine paralel olacaktır.

İkinci Adım: Sağdaki daireyi sağdan sola doğru döndürelim. Bu durumda sağdaki daire âlemin ekseninin [AB] ucu ile [f noktasında] kesişecektir. Bu kesişmenin 45 derecelik bir açı oluşturduğunu varsayalım.

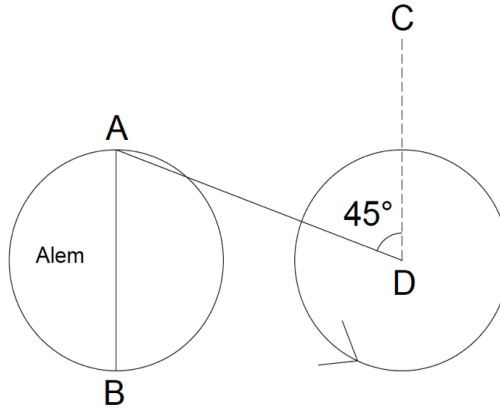
28 Fahreddin er-Râzî burada muhtemelen *Elementler*'in birinci kitabının ilk postulatına atıf yapmaktadır: “Herhangi bir noktadan herhangi bir noktaya düz bir çizgi çizmek”. Euclid, *The Thirteen Books of the Elements*, Vol. 1: *Books 1-2*, çev. Thomas L. Heath (New York: Dover Publications, 1956), 154.

29 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/62-63.

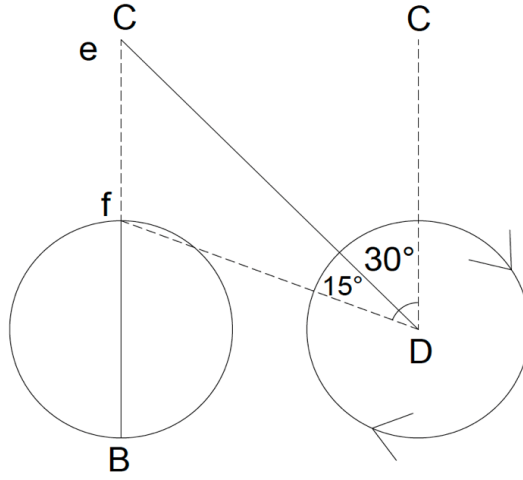
Üçüncü Adım: Farz edilen sağdaki daireyi daha küçük bir açı oluşturacak şekilde soldan sağa döndürdüğümüzü farz edelim. Bu durumda CD doğrusu âlemin eksenini daha yukarı bir noktada [e] kesecektir. Açı küçüldükçe kesişme noktası daha yukarıda olacaktır. Dolayısıyla âlemin [f] noktasının ötesinde yeni noktalar vardır. Açı sonsuz küçülebildiği için bu noktalar da sonsuzca artmaktadır. Dolayısıyla âlemin eksenini sonsuzca uzamaktadır. Yine dolayısıyla İbn Sînâ tarafından boyutların sonluluğunu göstermek için geliştirilen delil aslında boyutların sonsuzluğunu ispat eder hâle getirilmiş olmaktadır.

Şekil 2. Hizalama Delilinin Sonluluğu Değil Sonsuzluğu İspat Ettiğini İddia Eden Delil 1. Aşama

Şekil 3. Hizalama Delilinin Sonluluğu Değil Sonsuzluğu İspat Ettiğini İddia Eden Delil 2. Aşama

Şekil 4. Hizalama Delilinin Sonluluğu Değil Sonsuzluğu İspat Ettiğini İddia Eden Delil 3. Aşama

Râzî, devamında delilin gerçekte sonsuzluğu gösterdiğini başka bir örnekle de açıklamaktadır: “Şayet cismânî âlemin sınırında durduğumuzu farz etsek, aklımızın bedaheti bu hâlde önümüz, arkamız, sağımız ve solumuz arasında ayırım yapabileceğimize³⁰ kesin bir hükümle hükmeder.”³¹ Bunun anlamı şudur: insan sonlu olan âlemin kıyısından arkasında âlem kalacak şekilde âlem ötesine döndüğünde önünde yukarıdaki daire varsayımlarında küçük açılardaki kesişimlerde ortaya çıkan âlemin ötesindeki bir noktaya yüzü dönük olacaktır. Râzî’ye göre kişinin âlemin kıyısında yönlerini ayırt edeceğine dair önerme, şüphe edilmesi mümkün olmayan bedihi bir önermedir. Eğer bu kabul edilmezse hiçbir bedihi önerme kabul edilmeyecek ve aklî bütün süreçler iptal olacaktır. Sonuç itibarıyla bu yardımcı argümanla birlikte anlaşılır ki İbn Sînâ’nın sonluluğa dair varsaydığı delil, esasen sonsuzluğun ispatı için de pekâlâ kullanılabilir.

İbn Sînâ’nın bu delili aslında İbn Sînâ’nın kendi temel kabulleri etrafında, bir başka deyişle onun süreklilikçi doğa anlayışı bağlamında da eleştirilebilir. Buna göre İbn Sînâ’nın kanıtta kullandığı temel husus olan, sonsuzda kesilen bir ilk nokta olamayacağı durumu aslında İbn Sînâ açısından her cisim, hareket ve zaman için geçerlidir.³² Çünkü daha önce ifade edildiği üzere İbn Sînâ’ya göre cisim, hareket ve zaman sonsuzca bölünebilmektedir. Dolayısıyla hareketin ve hareketin zamanının bir ilk noktasının olması mümkün değildir.³³ Bir başka deyişle hareketin ya da kesişmenin ilk noktası olarak farz edilen noktadan önce bir nokta olması her

30 Atıf Efendi 1592 (82b) ve Fazıl Ahmed Paşa 884 numaralı nüshalara binaen (121b) matbu metinde “İlem nümeyyiz” şeklinde yanlış olarak olumsuz yazılan fiili, olumlu olarak “nümeyyiz” şeklinde okuyoruz.

31 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni’l-hikme*, 2/63.

32 Zarepour, “Avicenna on Mathematical Infinity”, 392.

33 İbn Sînâ, *The Physics of The Healing*, 331. Ayrıca bk. Jon McGinnis, “Avicenna’s Natural Philosophy”, *Interpreting Avicenna*, ed. Peter Adamson (New York: Cambridge University Press, 2013), 81.

zaman mümkündür. Dolayısıyla eğer kesişmenin olduğu ilk nokta tespit edilemeyeceği için sonsuzun dairesel hareketi imkânsız oluyorsa bu aynı neden dolayısıyla bütün hareketler imkânsız olmalıdır. Nihai olarak bu delil hem delilin kendisi bakımından hem de İbn Sînâ'nın doğa anlayışıyla uyumsuz olması bakımından geçersiz görünmektedir.³⁴

b. Merdiven Delili (Burhan-ı Süllemî)

Merdiven delili, *eş-Şifâ: et-Tabî'ıyyât*'ta³⁵ ve *el-İşârât*'ta geçer. İbn Sînâ *el-İşârât*'ta merdiven deliline, delilin amacını açık bir biçimde ifade ederek başlamaktadır. Buna göre delil, bir boyutun dolulukta veya “eğer varlığı mümkünse boşluk”ta sonsuzca uzamayacağını kanıtlamak üzere geliştirilmiştir. Râzî'ye göre İbn Sînâ'nın burada “eğer varlığı mümkünse boşluk” demesinin sebebi boşluğu kabul etmemesidir. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın iddiasına göre, boşluk mümkün olsa bile sonlu olmak zorundadır.³⁶ Ayrıca daha önce işaret edildiği üzere bu delil, çakıştırma delilinin aksine doğrudan cisimle ilgili olarak geliştirilmiştir.

Fahreddin er-Râzî'ye göre delilin dört öncülü bulunmaktadır:

- [1] Sonsuz boyut, eğer imkânsız değilse; üçgenin sonsuza kadar uzayan iki kenarı gibi tek bir noktadan aralarında bir boyutun artmaya devam ettiği iki sonsuz uzamın çıkması mümkün olur.³⁷
- [2] Bu iki uzamın arasında tek bir birim ölçüsüne artan boyutların var olması mümkündür. Mesela ilk boyut bir arşın olur, ikincisi birinciye yarım arşın ek olur, üçüncüsü yarım arşın ek olur ve diğerleri de bu düzen üzerine sonsuza kadar böyle [devam eder].³⁸
- [3] Bu iki uzam arasında tek bir birim ölçüsüne artan boyutların sonsuza kadar olmasının farz edilmesi mümkündür. Dolayısıyla burada birinci üzerine sonlu olmadığı farz edilen artmaların imkânı vardır.³⁹
- [4] Bütün eklemeler, kendisine eklendikleri şeyle birlikte tek bir boyutta bulunur. Mesela üçüncünün ikinciye eklenmesi ve ikincinin birinciye eklenmesi bir başka eklemeye ile dördüncüde mevcuttur. Kısacası üst boyutta, asıl olarak farz ettiğimiz birinci boyut ve onun altındaki boyutlarda var olan diğer eklemeler diğer bir eklemeye birlikte bulunur.⁴⁰

Râzî bu mukaddimelerden bir ve üçüncüyü işaret etmekle yetinirken; ikinci ve dördüncü mukaddimelerde çeşitli tartışmalara girmektedir. Buna göre ikinci mukaddimede olduğu üzere neden eklemeler eşit farz edilmek zorundadır? Râzî'ye göre eğer eklemeler eşit farz edilmezse tek bir çizgide sonsuz eklemelerin toplanmasından bu çizginin sonsuz olması gerekmez:

34 Dile getirilen bu son itiraz Râzî'ye ait değildir. Burada Râzî'nin kendisinin süreklilikçi bir doğa anlayışına sahip olmadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu itiraz İbn Sînâ'nın bir çerçeve içerisinde yönlendirilebilir. Râzî'nin İbn Sînâ'nın doğa felsefesine dair değerlendirmelerine ve kendi doğa felsefesi yaklaşımına dair genel bir resim için bk. Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin el-Heyûlâ ve's-sûre Adlı Risalesi: Tahlil, Tahkik ve Tercüme”, *Nazarîyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 62-75.

35 İbn Sînâ, *Fizik* 2, 54.

36 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân* (Tahran: Encümen-i Âsâr, 2005), 51.

37 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 48.

38 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 48.

39 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 49.

40 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 49.

Görmüyor musun biz tek bir çizgiyi iki yarıma bölersek ve yarımlardan birini [A] asıl kılıp diğer yarımı [B] iki yarıma bölersek ve ikinci yarımın [B] iki yarımından birini [B/2] ilk yarıma [A'ya] ekleysek, asıl artmış olur [A+B/2]. Sonra kalanı [B/2] bir kez daha iki yarıma bölersek ve yarısını [B/4] asla [A'ya] ekleysek asıl eskiden olduğundan daha fazlası olur [A+B/2+B/4]. Sonra bilinmektedir ki her büyüklük sonsuz bölünmeleri kabul eder. Dolayısıyla asla eklenmesi mümkün olan eklemeler sonsuzdur [A+B/2+B/4+B/8+B/16...]. Bununla birlikte asıl [A] sonsuz olmayı bırak ilk olarak iki yarıma böldüğümüz çizginin [A+B'nin] miktarına bile asla ulaşmaz.⁴¹

Kısacası eklemeler azalarak devam ederse, eklemelerin sonsuz olmasından ekleme yapılanın sonsuz olması gerekmez. Peki neden eklemeleri sürekli azalan bir biçimde düşünmek zorunda olalım? Nitekim bunun yerine sürekli artan olarak düşünmemiz de mümkündür. Çünkü bu durumda da sonsuza doğru ilerlemek mümkündür. Bu durumda İbn Sînâ'nın koyduğu eşitlik kaydı geçersiz olmamakta mıdır? Fahreddin er-Râzî bu soruya eşitin de fazlalık oluşturmakta yeterli olacağı ve dolayısıyla eklemelerin eşit olmasından da çizginin sonsuz olması gerekeceği şeklinde cevap vermektedir. Dolayısıyla Fahreddin er-Râzî'ye göre azalan bir şekilde düşünülmeyişi sürece eklemelerin sonsuz olmasından kendisine ekleme yapılanın sonsuz olması gerekir.

Dördüncü mukaddimeye gelince, bu mukaddime Fahreddin er-Râzî'ye göre delilin açık olmayan tek mukaddimesidir. Râzî'ye göre burada sorulacak soru, bu eklemelerin her biri diğer bir şeyde meydana geldiğinde burada onların hepsini kapsayacak tek bir boyutun tayin üzere var olması gerekliliği nereden kaynaklanmaktadır?⁴² Nitekim biz iki çizgi arasında sonsuzca artan boyutlar farz etmemize rağmen herhangi bir noktada bütün bu artmaları içeren nihai bir sonsuz çizgi elde etme imkânına sahip değiliz. Merdivenin herhangi bir basamağında elde edebileceğimiz tek şey, asıl olarak farz ettiğimiz ilk basamağa ilave edilmiş sonlu sayıda eklemekten ibarettir. Dolayısıyla iki sonsuz çizgi arasında sınırlanmış sonsuz bir çizgi çelişkisi ortaya çıkmamaktadır. Sonuç olarak, bu eklemelerin her biri diğer bir şeyde meydana geldiğinde burada onların hepsini kapsayacak tek bir boyutun tayin üzere var olması gerektiği öncülüne dair bir kanıt getirilebilirse mukaddime geçerli olabilir. Ancak bu hâliyle mukaddime geçersizdir.⁴³

Mukaddimelerden sonra şimdi delilin kendisine geçebiliriz: Mümkün herhangi bir artış varsa bu mümkünün tamamını kapsayan bir boyut olması gerekir. Çünkü böyle olmazsa boyutların gerçekleşme imkânı, ötesinde artma imkânı olmayan bir sınıra kadar olurdu. Dolayısıyla ancak bilkuvve sonsuz olan şeyler grubundan sınırlı bir şeye sahip olmak mümkün olurdu. Râzî'ye göre burada İbn Sînâ'nın kastı, bilkuvve var olan sonsuz boyutlar cümlesinden yalnızca sınırlı sayıda sonlu boyutu içeren bir boyut olması gerekeceğidir. Böylece iki uzam

41 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve'l-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 48-49. Bu akıl yürütme biçimi, Aristoteles'in sayıların sonsuzluğunu cismin sonsuzca bölünmesinden türetmedeki akıl yürütme biçiminin bir versiyonu gibi durmaktadır. İlgili kanıt için bk. Jonathan Lear, "Aristotelian Infinity", *Proceedings of the Aristotelian Society* 80 (1979), 195.

42 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve'l-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 51.

43 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve'l-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 51.

arasındaki boyut, artma hususunda büyüklüğünü aşamayacağı belli bir sınırdan sınırlı hâle gelmiş olur. Bir başka deyişle eğer iki uzam arasında farz edilen boyutların imkânı için bir son olursa, uzamlar arasındaki boyutların kendisinden daha büyüğünün var olmadığı bir boyutta son bulması gerekir. Bu takdirde ise iki boyut kesintiye uğrar ve sonrasına nüfuz edemezler. Çünkü aksi takdirde mümkün olandan yani bu sınırsız grubundan olan sınırlının ötesinde daha çok artma imkânı olacaktır. Bu ise imkânsızdır. Bu nedenle ilk farz ettiğimiz iki uzam arasında kendisinde sonsuz eklemelerin var olduğu bir boyutun var olma imkânı vardır. Bu durumda da sonsuz bir şey, iki sınır arasında sınırlanmış olmaktadır. Bu ise imkânsızdır. Bu hususu, Fahreddin er-Râzî'nin delilin ibaresinin şerhine dair söyledikleriyle açmak faydalı olacaktır:

Bil ki, bundan kastı, eğer iki uzam kesilmezse boyutların en büyüğü olarak farz ettiğimizden daha büyük bir boyutun var olması mümkün olur. Bu durumda daha fazlasının kapsanmasının mümkün olmadığını farz ettiğimiz sonlular cümlesinden daha büyüğünü içeren sonsuz bir boyut var olur. Bu ise imkânsızdır. Ben derim ki: Geçen cümleden açığa çıktı ki eğer bu sonsuz ilavelerin hepsini içeren bir boyut var olmazsa; onları sonsuz farz etmemize rağmen iki uzamın kesilmesi ve son bulması gerekir. Bu ise imkânsızdır. Şeyh, öğrencinin anlayışına güvenerek bunu açıklamadı.⁴⁴

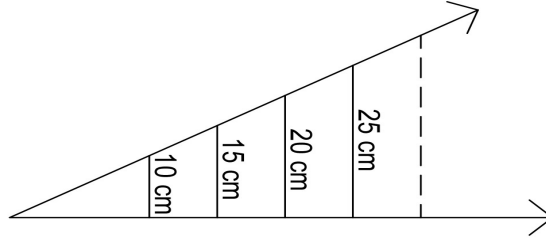
Delili Fahreddin er-Râzî'nin anlatımından⁴⁵ yardım alarak şu şekilde düşünebiliriz: Aynı noktadan sonsuza doğru uzanan iki tane üçgen kenarı düşünelim. Ancak ikisi arasındaki açı doksan derece veya daha küçük olsun. Şimdi bu iki çizgi üzerinde herhangi iki nokta seçelim ve bu iki noktayı bir çizgiyle birleştirelim. İki çizgiyi birleştiren bu çizgi on santim olsun. Sonra bu çizgiden daha ileri noktada bir çizgi daha çizelim. Bu çizgi de on beş santim olsun. Dolayısıyla artış miktarımız beş santim olsun. Bu şekilde birbirinden eşit mesafe uzakta sonsuz sayıda çizgi çizdiğimizi düşünelim. Her çizgi bir önceki çizgiden beş santim daha uzun olacaktır. Dolayısıyla mesela onuncu basamaktaki çizgi birinci basamaktaki çizgiyi ve dokuz artış miktarını içerecek ve elli beş santim olacaktır.

Şimdi [i] ya bu sonsuz artışların tamamını kapsayan bir çizgi olur, [ii] ya da olmaz. [ii] İkinci şık imkânsızdır. Çünkü [a] ya bu iki uzamın arasında üzerinde daha uzun bir çizginin var olmadığı bir çizgi var olur, [b] ya da olmaz. [a] Birinci seçenek aralarında çizgilerin farz edildiği iki uzamın kesintisini gerektirir. Çünkü eğer iki uzam kesintiye uğramasaydı son olduğunu farz ettiğimiz çizginin üzerinde bir çizgi daha olması gerekirdi. Eğer iki uzam kesintiye uğrarsa ortaya çelişki çıkar. Çünkü biz sonsuz olduklarını farz etmiştik. [b] İkinci seçenek ise burada diğer bir çizgide meydana gelen dışında bir ekleme olmamasını gerektirir. Bir başka deyişle her ekleme bir çizgide meydana gelir. Dolayısıyla bu eklemelerin her birinin diğerinde meydana geldiği doğrulanmış olur. Her ne zaman bu eklemelerin her birinin diğerinde meydana geldiği doğrulanmış olursa [i] toplamının da bir şeyde meydana geldiğinin doğrulanması gerekir.

44 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-enbihât: Felsefe ve İrfân*, 53.

45 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-enbihât: Felsefe ve İrfân*, 49-50.

Çünkü üst boyutta, alttaki boyutlarda meydana gelen eklemelerin tamamının bulunması gerekir. Öyleyse bu iki uzamın arasında bu sonsuz eşit eklemelerin tamamını kapsayan tek bir boyutun var olduğunu farz etmek gerekir. Dolayısıyla bu çizgi, iki sınırlayıcı uzam arasında sınırlanmış olmakla birlikte sonsuz olur. Bu ise çelişkidir. Dolayısıyla sonsuz çizginin var olması da imkânsızdır.

Şekil 5. Merdiven Delili

Delilin anlatımı bittiğine göre Fahreddin er-Râzî'nin delile dair değerlendirmelerine geçilebilir. Fahreddin er-Râzî delilin takririnden hemen sonra bir eleştiri getirmekte ve bu eleştiriye cevaplamaktadır. Eleştiri şu şekildedir:

Bu delil, bu iki uzam arasında farz edilen boyutlarda, o ikisi arasında farz edilen boyutların sonuncusu olan bir boyutun var olduğuna dayanmaktadır. Bunun ispatı ise ancak bu iki uzamın sonlu olduğunun açıklamasından sonra mümkündür. Çünkü şayet o ikisi sonsuz olsaydı kendisinin üstünde boyut olmayan bir boyut olmazdı. Boyut, üstündeki boyutta var olan eklemeleri kapsamaz. Dolayısıyla burada asla bu sonsuz eklemelerin tamamını kapsayan bir boyut olamaz. Öyleyse deliliniz, talep edileni ispat etmeksizin ispatı mümkün olmayan bir mukaddimeye dayanmaktadır. Kısacası şayet sonlu boyutlar farz edersek boyutların sonuncusu olan bir boyut farz etmemiz mümkündür. Ancak bu sonlu boyutlardaki eklemeleri kapsamasından onun sonsuz olması gerekmez. Dolayısıyla iki sınırlayıcı arasında sınırlanmış olmasından çelişki de gerekmez. Şayet sonsuz boyutlar farz edersek, bu boyutların hepsinin sonuncusu olan bir boyut farz etmemiz mümkün olmaz. Ve her ne zaman bunun farz edilmesi mümkün olmazsa bu sonsuz eklemelerin tamamını kapsayan bir boyutun ispatı da mümkün olmaz. Bu iki takdir dolayısıyla delil geçersizdir.⁴⁶

Râzî cevabına ilk olarak sonsuz boyutlar farz edildiğinde bu sonsuz eklemelerin hepsini kapsayan tek bir boyuta işaret etmenin imkânsız olduğunu kabul ederek başlamaktadır. Ancak bu durum, Râzî'ye göre delile zarar vermemektedir. Çünkü buradaki amaç, iki uzamın sonsuz olduğu kabulünün nihayetinde o iki uzamın aslında sonlu olduğu sonucuna götürdüğünü göstermektir. Çünkü [i] ya bu sonsuz eklemelerin tamamını kapsayan bir boyut olur, [ii] ya da olmaz. [i] Eğer varsa üzerinde başka bir boyutun olmaması gerekir. Çünkü eğer üstünde

46 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât: Felsefe ve İrfân*, 50.

bir boyut olursa sonuncu olduğunu farz ettiğimiz boyut, üst boyuttaki eklemeyi kapsamaz. Dolayısıyla bu eklemelerin hepsini kapsayan bir boyut olmaz ve eğer üzerinde bir başka boyut olmazsa iki uzamın kesintiye uğraması gerekir. Bir başka deyişle uzamlar sonsuz değil sonlu olur. [ii] Eğer bu eklemelerin tamamını kapsayan bir boyut olmazsa bu durumda bu eklemelerde kapsanmayan bir boyut olması gerekir. Kapsanmayan bu boyutun ise boyutların sonuncusu olması gerekir. Çünkü eğer boyutların sonuncusu olmasaydı üzerinde bir boyut olurdu ve ilk başta son boyut olduğunu farz ettiğimiz boyut bu üstteki boyut tarafından kapsanan olurdu. Dolayısıyla çelişki ortaya çıkardı.⁴⁷

Özetlenecek olursa Fahreddin Râzî merdiven delilinin tamamıyla ilgili olarak üç problem tespit etmektedir. Mukaddimelerden ikincisine dair problemin çözülebileceğini düşünürken, dördüncü mukaddimeye dair problemin çözülemeyeceğini ya da en azından bunun çözümünün İbn Sînâ tarafından verilmediğini düşünmektedir. Delilin kendisiyle ilgili dile getirilebilecek üçüncü problem de çözümü olan bir problemdir. Sonuç olarak delil kendisi bakımından doğru olsa da mukaddimelerinden dördüncüsü nedeniyle geçersiz olmaktadır.

c. Çakıştırma Delili (Burhan-ı Tatbîk)

İbn Sînâ'nın en yaygın kullandığı delilin çakıştırma delili olduğu söylenebilir. Nitekim bu delili *Uyûnu'l-hikme*, *eş-Şifâ: et-Tabî'ıyyât*⁴⁸, *en-Necât*⁴⁹ ve *Dânişnâme-i Alâî*⁵⁰ de kullanmaktadır. Çalışmada gösterileceği üzere Râzî tarafından geçerli olarak görünen tek delilin İbn Sînâ'nın *el-İşârât* gibi geç dönem eserlerinde olmaması da dikkat çekici bir husustur. Delilin söz konusu eserlerdeki anlatıları özü itibarıyla aynıdır. Ancak çalışmada Râzî'nin üzerine şerh yazmış olması dolayısıyla *Uyûnu'l-hikme*'deki anlatı merkeze alınacaktır. Bu delil, aslında daha önce Kindî tarafından kullanılan bir delilin geliştirilmiş versiyonudur. Kindî delilinde sonsuz bir cisim farz etmekte daha sonra bu cisimden bir parça almaktadır. Sonra aldığı bu parçayı sonsuz cisme geri eklemektedir ve parçanın kendisinden alındığı cisimde meydana gelen değişiklik ihtimalleri üzerinden sonsuz cismin mümkün olmadığını ispat etmeye çalışmaktadır.⁵¹ Her ne kadar Kindî cisim üzerinden ilerlese de İbn Sînâ'daki hâliyle çakıştırma delili daha önce ifade edildiği üzere kapsamı itibarıyla diğer iki delilden daha geniştir. Bu husus İbn Sînâ'nın delile girişinden açıkça anlaşılmaktadır: “Herhangi bir cismin, ister doluluk ister boşluk olsun herhangi bir boyutun ve doğal tertip sahibi olan sayıların bilfiil sonsuz olması mümkün değildir.”⁵² Dolayısıyla konumuzla doğrudan ilişkili olmamakla birlikte bu delil öncekilerden fazla olarak doğal tertip sahibi sayıların da sonsuz olarak bilfiil var olamayacağını kanıtlamaktadır. İlk

47 Fahreddin Er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân*, 50-51.

48 İbn Sînâ, *Fizik* 2, 50.

49 İbn Sînâ, *en-Necat*, 129-130.

50 İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 204-206.

51 Kindî'nin kanıtının detaylı bir incelemesi için bk. Fidan, *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Sonsuzluk*, 39-43. Ayrıca bk. Richard B. Davis, “Time, Infinity, and the Creation of the Universe: A Study in Al-Kindi's First Philosophy”, *Auslegung* 21/1 (1996), 1-18.

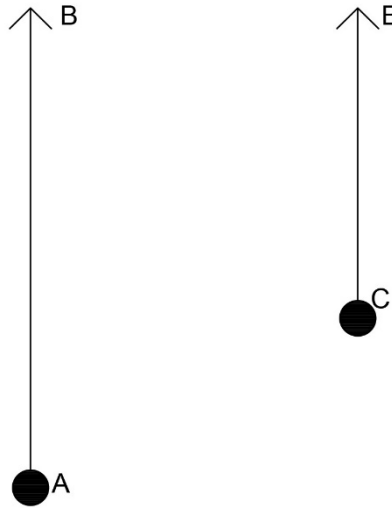
52 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/49.

önce yine İbn Sînâ'dan doğrudan delilin metni aktarılacak daha sonra ise Râzî'nin takrirıyla birlikte delilin anlatımı yapılacaktır:

[...] her sonsuz içerisinde bir sınır [A] farz etmek mümkündür, bir yönde ondan daha uzak bir sınır [C] daha farz etmek de mümkündür. Şimdi biz iki sınırı birleştiren [AC] boyutunu, sonsuza doğru [B] giden bir şekilde düşündüğümüzde; ikinci sınırdan başlayan [CB] -vehimde- birinci sınırdan başlayanla [AB] çakıştırılsaydı a) ya ona paralel olurdu ve eşit olurdu ve birisi diğerinden daha fazla olmazdı b) ya da daha fazla olurdu.

a) Bir şeye [AB doğrusuna] çakıştırıldığında ondan daha uzun olmayan her [CB doğrusu], ondan ne daha kısa ne de daha uzun ise ve [bununla birlikte] ikinci sınırdan uzaklaşan [CB] doğrusuna eşit olan her [doğru], ilk sınırdan uzaklaşan [AB] doğrusuna eşit olandan daha kısa ise bu durumda eşit [olduğu varsayılan CB] daha kısa olur. Bu ise çelişkidir.

b) Eğer [AB] uzun olursa o sonludur ve dolayısıyla fazlalık sonludur. Dolayısıyla bütün sonludur. Öyleyse dolulukta ya da boşlukta sonsuz bir boyut farz etmek mümkün değildir. Doğal bir düzene sahip sayı dizilimleri hakkında da durum böyledir. Doğrusu sonsuz şeyler yoklukta bulunurlar ve onlar varlık kuvvesine sahiptirler. Ancak bu şeylerden varlıkta meydana gelen her şey ise sonludur.⁵³

Şekil 6. Çakıştırma Delili

Fahreddin er-Râzî'nin anlatımından⁵⁴ yardım alarak delili şu şekilde düşünebiliriz: Sonsuz bir çizgi [CB] farz edelim. Onda bir başlangıç noktası olsun [C]. Dolayısıyla bu çizgi bu başlangıç ya da kesim noktasından [C] sonsuza [B yönüne] doğru uzanan sonsuz bir çizgidir. Bu çizgiye başlangıç tarafından bir karış [AC] ekleyelim. Dolayısıyla yeni elde ettiğimiz çizgi

53 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/49.

54 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/49-50.

[AB olsun], ilk çizgiye [AB] ilave bir karışla birlikte diğer sonsuz bir çizgi oldu. Bu yeni çizgimiz [AB], ilk çizgiden [CB'den] bir karış miktarı [AC] kadar fazladır. Şimdi kısa olan ilk çizgiyi [CB] sonlu tarafından uzun olan çizgiyle [AB] çakıştırılalım.

Bu durumda [i] eğer yeni çizgide [AB] fazlalık ortaya çıkmazsa; fazla olanın [AB], eksik olana [CB] eşit olması gerekir. Bu imkânsızdır. [ii] Eğer [AB'de] fazlalık ortaya çıkarsa; kısa olan [CB] kesintiye uğrar ve dolayısıyla sonlu olur. Uzun olan çizgi [AB], sonlu olandan [CB'den] bir karış [AC] kadar fazlaydı. Dolayısıyla sonlu olan ile birlikte olan sonlu [CB+AC=AB], sonlu olur.

Fahreddin er-Râzî bu delille ilgili olarak on iki adet soru sormakta ve hepsini cevaplamaktadır. Râzî'nin bu sorularına geçmeden önce metnin açıklamasında yaptığı bir tartışmaya yakından bakmak faydalı olacaktır. Çünkü bu tartışma aslında delilin sınırlarıyla doğrudan ilgilidir. Râzî bu tartışmada kelâmcıların delile yaklaşım biçimini incelemektedir. Tartışmaya geçmeden önce belirtmek gerekir ki Râzî kelâmcılar ve filozoflar arasındaki tartışmada filozofları haklı ve kelâmcıların tutumunu garip bulmaktadır. Buna göre bazı insanlar sonsuz cisimleri kabul etmektedirler. Râzî bu insanları kenara bırakmakta ve sonsuz cismi kabul etmeyen kelâmcılara geçmektedir. Kelâmcıların çoğu cisimlerin sonsuz olduğunu reddetmekle birlikte âlemin dışında boş hayyizlerin sonu olmadığını da iddia etmektedirler. Râzî'ye göre gariplik de tam olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır. Çünkü çakıştırma delili, sonsuz cismi reddettiği gibi sonsuz boşluğun varlığını da reddetmektedir. Râzî'ye göre kelâmcıların sonsuz cisim ve sonsuz boşluğu ayırtırmada dayandıkları tek husus, cisimlerin var olan zatlar olmasına rağmen, boş hayyizlerin salt olumsuzlama ve sırf yokluk olmalarıdır. Buna göre cisimler var olan zatlar oldukları için çakıştırmaya, fazlalık ve eksikliğe konu olmaktadır. Ancak boş hayyizler salt olumsuzlama ve sırf yokluk oldukları için çakıştırma, fazlalık ve eksiklik ile nitelenememektedir. Râzî'ye göre ise cisimler ve boş hayyizler arasında yapılan bu ayırtırma iki gerekçeden ötürü zayıftır.

Râzî'ye göre [a] ilk olarak boş hayyizler, salt yokluk ve sırf olumsuzlama değildir. Çünkü kelâmcılar boş hayyizleri birçok sıfatla nitelemektedirler. Bu nitelikler ise varlıksal sıfatlardır. Çünkü [i] kelâmcılara göre âlem belirli bir hayyizde meydana gelmiştir ve bu hayyizden başka hayyizlere intikali mümkündür. Dolayısıyla bu hayyizlerin her biri kendinde diğer hayyizlerden ayrılmak zorundadır. [ii] Yine kelâmcılar bu boşluğu küçüklükle, büyüklükle, yüzeyle ve miktar ile nitelemektedir. Ancak bu sıfatlarla nitelenen bir şey salt yokluk olamaz. [iii] Ayrıca kelâmcılar; üstteki, alttaki, sağdaki, soldaki, önde ve arkadaki hayyizlerin zorunlu olarak birbirlerinden farklı olduğunu iddia etmektedirler. Ancak salt yokluk ve sırf olumsuzlamada bu ayırışma meydana gelmez. [iv] Son olarak bu hayyizlere duyu ile işaret edilebilmektedir ve onlara hareketle yönelmek mümkündür. Ancak bu ikisi de salt yokluk için mümkün değildir. Bu dört yönle sırf boşluğun aslında var olan boyutlar olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Dolayısıyla kelâmcıların zikrettikleri fark iptal olmakta ve delil boşluğun sonluluğunda da geçerli olmaktadır.

[b] İkinci olarak diyelim ki kelâmcıların iddia ettiği gibi bu boşluk, salt yokluk olsun. Kelâmcılar bununla birlikte bu boşluğu sonsuz olmakla, büyüklük ve küçüklükle nitelermekte ve onun hakkında yüzeyle ve miktarla hükmetmektedir ve son olarak duyuyula işaret etmektedirler. Şimdi bu durumda boşluğun madum olması, bu vasıflarla nitelenmesini engellemiyorsa aynı şekilde mertebeler bakımından çakıştırma delilinin imkânıyla da nitelenmesini engellememesi gerekir. Bir başka deyişle boşluk madum olmakla birlikte diyelim ki miktarla nitelenebiliyorsa aynı şekilde çakıştırma deliliyle de nitelenebilir. Dolayısıyla çakıştırma delili, boşlukta da geçerli olur. Sonuç olarak Râzî'ye göre kelâmcıların doluluk ve boşluk arasında zikrettikleri fark geçersizdir.⁵⁵

Peki İbn Sînâ'dan alıntılanan metinde sonsuzun yoklukta olduğunun söylenmesinin anlamı nedir? Nitekim yokluk da salt olumsuzlamadır. Dolayısıyla sonsuz olan şeylerin yoklukta olduğu nasıl söylenebilir? Çünkü filozoflar yokluğun şey olmadığı hususunda kararlıdır. Râzî bu soruya ibarenin anlamını netleştirerek cevap vermeye çalışmaktadır: “Bu sözden kasıt şudur: hâdislerin hudûsunun imkânı, imkânın bittiği ve imkânsızlığın meydana geldiği bir sınırdan son bulmaz. Şeyh, bu ibareyle bu anlamı kastetti.”⁵⁶ Bir başka deyişle sonsuz, imkânsız değildir; aksine imkân hâlinindedir. Ancak varlığa girdiğinde sonsuz olması mümkün değildir.

Kelâmcılar ve filozoflar arasındaki bu tartışmadan sonra Fahreddin er-Râzî'nin sorduğu ve cevapladığı on iki soruya geçilebilir. Râzî ilk olarak soruları ve sonra cevapları sıralamaktadır. Ancak takip kolaylığı olması açısından cevaplar ilgili sorudan hemen sonra verilecektir.⁵⁷

[1] İlk soruya göre uzun olan çizginin kısa çizgiyle çakıştırılması ancak iki yolla mümkündür. Ya eksik çizgiyi ucu, uzun çizginin ucuna ulaşana kadar çekeriz. Ya da uzun çizgiyi ucu, kısa çizginin ucuna ulaşana kadar iteriz. Ancak çekmek ve itmek yalnızca kendisinden çekilen ve kendisine itilen yanlar sonlu olduğunda düşünülebilir. Çünkü sonsuz olmaları durumunda itilen ve çekilen boş bir yer olmaz. Dolayısıyla bu iki çizginin sonlu olması gerekir. Sonuç olarak sonlu çizgiyi sonlu çizgiyle ispat etmiş olduğumuz için kısır döngü ortaya çıkar.

Râzî, bu soruya cevabında çakıştırma için çekmeye ve itmeye ihtiyaç duyulmadığını iddia etmektedir. Aksine delilin akli mertebeler bakımından çakıştırma üzerine bina edilmesi yeterlidir. Bir başka deyişle uzun çizgiden ilk karış, kısa çizgiden ilk karışla, ikinci karış ikinci karışla şeklinde bir çizgideki karış diğer çizgideki karışla karşılaşmak yeterlidir. Bunun için de itme ve çekmeye ihtiyaç duyulmamaktadır. Dolayısıyla delil aslında şöyle bir hâl almaktadır:

[...] [i] ya fazlalık toplamında meydana gelen mertebelerden her bir mertebenin karşılığında eksiklik toplamında ona eşit olan bir mertebe meydana gelir; [ii] ya da böyle olmaz. [i] Eğer birincisiyse fazla olanın eksik olana eşit olması gerekir. [ii] Eğer ikincisiyse bu durumda eksiklik toplamı sonlu olur ve fazlalık da sonludur. Dolayısıyla kuşkusuz toplam sonlu olur.⁵⁸

55 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/58-59.

56 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/61.

57 Sorulara ve cevaplara ayrı ayrı atf yapılmayacaktır. Sorular için bk. Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/50-53. Cevaplar için bk. Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/53-57.

58 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, 2/53-54.

Peki bu sürecin aynısını sayılara uygularsak sayıların da sonlu olması gerekmez mi? Râzî'ye göre cisimler ve sayılar arasındaki temel bir fark nedeniyle gerekmez. Sonsuz cisim var olduğunda sonsuz bir şey var olmuş olur. Dolayısıyla çakıştırma delili gerekir. Sayıların ise ne hariçte ne de zihinde varlığı vardır. Hariçte olmadığı açıktır. Zihinde olmamasına gelince zihin, sonsuzu tafsili olarak bulundurmaya güç yetiremez. Dolayısıyla çakıştırma delili sonsuz sayılara uygulanamaz. Sonuç olarak çakıştırma delili sayıların sonsuzluğuna engel değildir.

[2] İkinci soru da aslında sayılar için gündeme getirilen sorunun nefislere uygulanmasından ibarettir: Filozoflara göre bedenden ayırık olan nâtık nefisler sonsuzdur. Bununla birlikte nefislerde fazlalık ve eksiklik söz konusudur. Şimdi bu zamandan yüz sene öncesinde var olan nefisler [A grubu], sayıca bu zamanda var olan nefisler toplamından [B grubu] bu yüzyılda meydana gelen nefisler sayısınca [B-A] azdır. Eğer eksik olanın toplamı [A grubu] fazla olanın toplamı [B grubu] kadarsa fazla olan eksik olana eşit olur. Bu ise çelişkidir. Eğer [A grubu] ondan [B grubundan] az ise eksik olanın toplamının sonlu olması gerekir. Fazlalık da sonludur. Dolayısıyla filozoflara göre sonsuz olduğu hâlde nefisler sonlu olmaktadır.

Râzî soruya, filozoflara göre nâtık nefisler için ne doğal olarak ne de konum bakımından tertip olduğu şeklinde cevap vermektedir. Dolayısıyla nâtık nefislere sonsuzun girmesi imkânsız değildir. Birinci soruya verilen cevaptan hatırlanacağı üzere delilin uygulanabilmesi için karşılama gerekmektedir. Nâtık nefisler bir tertip sahibi olmadığı için A grubu ile B grubu makul bir şekilde birbirine kıyaslanamamaktadır.

[3] Üçüncü soru da önceki iki soruda yapılan hamlenin hareketlere uygulanmasından ibarettir. Buna göre tufan zamanından ezele kadar olan geçmiş hâdisler [A grubu], bu zamanımızdan ezele kadar olan geçmiş hâdislerden [B grubu] tufan zamanı ile bu zamanımız arasındakiler miktarınca [B-A] daha azdır. Bu durumda bu delil onlar için de geçerlidir. Dolayısıyla filozoflar kabul etmediği hâlde hâdislerin bir başlangıcı olması gerekir.

[6] Üçüncü soruya benzer olarak altıncı soruya göre ezelden tufan zamanına kadar geçen müddet, ezelden bu zamana kadar geçen müddetten tufan zamanıyla bu zaman arasındaki kadar azdır. Öyleyse bu müddette çakıştırma delili uygulanır. Dolayısıyla şimdiye kadar geçen müddetin bir başlangıcı olur. Sonuç olarak ezelinin bir başlangıcı olur. Bu ise çelişkidir.

[7] Yine üçüncü soruya benzer olarak yedinci soruya göre, hâdislerin hudûsunun sıhhati için bir başlangıç olsaydı, bu başlangıçtan önce meydana gelen şey, zâtî imkânsızlık olurdu. Dolayısıyla âlemin zâtî imkânsızlıktan zâtî imkâna intikal etmiş olması gerekirdi. Bu ise imkânsızdır. Dolayısıyla hâdislerin hudûsunun sıhhatinin bir başlangıcı yoktur. Bu öncüller temelinde, tufandan ezele kadar olan hâdislerin hudûsunun sıhhati, ezelden bu zamana kadar olanların sıhhatinden tufan zamanı ve bu zaman arasındaki miktarınca azdır. Dolayısıyla çakıştırma delili gündeme gelir. Sonuç olarak hâdislerin hudûsunun sıhhatinin bir başlangıcı olması gerekir. Bunun ise imkânsız olduğu açıklanmıştı.

Râzî bu üç soruya cevabında her biri ve hepsi arasında bir ayırım yapmaktadır. Eksiklik ya da fazlalık ile hükmedilen şeyin geçmiş hâdislerin her biri olduğunu; hepsi olmadığını iddia

etmektedir. Kendisine fazlalık ve eksiklik ile hükmedilenin var olması gerekir. Hâdislerin toplamı ise ne hariçte ne de zihinde vardır. Hariçte olmamasının nedeni dışta olan şeyin her zaman tek bir hâdis olmasıdır. Zihinde olmamasının nedeni ise zihnin sonsuzu tafsili olarak bulundurmaya güç yetirememesidir. Râzî bu soruya verdiği cevapta ayrıca boyutlar ve illetlerle hâdislerin farkına da işaret etmektedir. Çakıştırma delili hâdislerin aksine boyutlara uygulanabilir. Çünkü boyutların parçalarının tamamı mevcuttur. Ayrıca illetlere de uygulanabilir. Çünkü illet malûlle birlikte meydana gelir. Eğer sonsuz illetler ve malûller farz edersek hepsinin bir anda meydana gelmesi gerekir. Bu durumda da bu toplam üzerine fazlalık ve eksiklikle hükmedilebilir. Dolayısıyla bu toplam çakıştırma deliline konu olur.

[4] Dördüncü soru da işleyişi bakımından öncekilerle aynıdır. Buna göre Allah'ın ezelden içinde bulunduğumuz zamana kadar olan varlığının devamı, O'nun varlığının ezelden tufana kadar olan devamından tufan ile bu zamanın arasındaki kadar daha fazladır. Öyleyse zikredilen bu delil onda da geçerlidir. Bu ise Allah Teâlâ'nın varlığının devamının bir ilki ve başlangıcı olmasını gerektirir. Bu ise imkânsızdır.

Râzî, soruya cevabında Allah'ın varlığının devamının anlamını netleştirmektedir. Buna göre Allah'ın varlığının ezelden ebede kadar olan devamlılığı, ardışık birbirini takip eden sayılar değildir. Cisimlerin aksine Allah'ın varlığının devamı, bütün açılardan tek bir şeydir. Cismin ise her bir parçası diğer parçasından başkadır.

[5] Beşinci soruya göre, binin sonsuz kere katlanması, iki binin sonsuz kere katlanmasından azdır. Diğerinden az olan şey sonludur. Dolayısıyla sonsuz olanın sonlu olması gerekir. Bu ise imkânsızdır.

Râzî'ye göre bu sayıların ne dışta ne de zihinde varlığı vardır. Akılda hazır olan yalnızca sonsuzun anlamının katlamanın anlamına izafetidir. Bu ise cisimlerin ve illetlerin aksine ancak bir anlamın başka bir anlama izafetidir. Cisimler ve illetler ise dışta vardır.

[8] Sekizinci soruya göre şeylerden sonlu bir toplam farz edilmektedir. Allah'ın malumatı bu sonlu toplam olmaksızın, bu sonlu toplamla olan malumatından daha azdır. Eksik olan sonludur ve fazlalık da sonludur. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın malumlarının toplamı sonlu olmaktadır. Bu ise hem filozoflara göre hem de kelâmcılara göre yanlıştır.

[9] Dokuzuncu soruya göre sekizinci soruda olduğuna benzer şekilde her ikisi de sonsuz olmakla birlikte Allah Teâlâ'nın malumatı makdûratından fazladır. Dolayısıyla çakıştırma delili bu iki gruba uygulanabilir.

Râzî bu iki soruya aynı cevabı vermektedir. Buna göre ilim tektir. Çoğalma ancak mütealliklerde, nispetlerde ve izafetlerdedir. Bunların ise dışta varlığı yoktur. Dolayısıyla delil onlara uygulanamaz.

[10] Onuncu soru aslında geçmiş hâdisler hakkındaki sorunun gelecek hâdislere uygulanmasından ibarettir. Buna göre tufan vaktinden sonu olmayan ebede kadar olan hâdislerin hudûsunun imkânı, şu andan sonu olmayan ebede kadar olan hâdislerin sıhhatinden fazladır. Bu durumda çakıştırma delili uygulanır. Dolayısıyla bu imkân için başka bir ispat gerekir. Bu

ise imkânsızdır. Nitekim hiç kimse bunun mümkün olduğunu iddia etmemiştir. Çünkü aksi takdirde bu kesim noktasının meydana gelmesinde bir şeyin zâtî imkândan zâtî imkânsızlığa dönmesi gerekir. Bu ise imkânsızdır.

Râzî bu soruya cevabında gelecek zaman sıhhatinin, cisimlerin ve illetlerin aksine ne tekler bakımından ne de toplam bakımından şimdiki zamanda var olduğunu iddia etmektedir.

[11] On birinci soruya göre, sürekli artan biçimde birden sonsuza kadar olan bir sayıyı tek bir toplam [A] olarak alalım. Yine sürekli artan biçimde sonsuza kadar olan bir sayıyı diğer bir toplam [B] olarak alalım. Bu ilk mertebe toplamından olanın ilk mertebesini [A1] şu [diğer] toplamın ilk mertebesiyile [B1] karşılayalım, bunun ikincisini [A2] şunun [B2] ikincisiyle karşılayalım ve böyle ilerlediğini farz edelim. Eğer A toplamında fazlalık ortaya çıkmazsa fazla olan A toplamı eksik olan B toplamına eşit olur. Eğer A'da fazlalık ortaya çıkarsa artış mertebelerinin sonunda bir sonuncu olması gerekir. Dolayısıyla artma yönünde sayıların bir sonu olması gerekir. Bu ise bedihî olarak imkânsızdır.

[12] On ikinci soru bir önceki sorunun aksine sayıların artma yönünde değil, eksilme yönünde düşünülmesinden ibarettir. Buna göre, bir; ikinin yarısı, üçün üçte biri, dördün ise dörtte biridir. Bunun oransal şeylerde bu şekilde sonsuzca devam ettiği farz edilsin. Şimdi bu oranların toplamı ondan on mertebenin düşürülmesiyle birlikte, bu düşürülmenin olmadığı toplamdan daha azdır. Dolayısıyla bu oranların toplamının sonsuz olduğu açıklanmasına rağmen sonlu olması gerekir. Bu ise çelişkidir.

Râzî'nin bu iki soruya cevabına göre bu nispetlerin ve izafetlerin dışta varlığı yoktur. Dolayısıyla onlar hakkında illetler ve boyutların aksine fazlalık ve eksiklikle hükmetmek mümkün değildir. Çünkü illetler ve boyutlar vardır. Dolayısıyla sayılar ve oranlara çakıştırma delilinin uygulanması mümkün değildir.

Toparlanacak olursa Râzî'nin eleştirilere cevap verirken kendisine dayandığı beş öncül olduğu söylenebilir: [1] İlk olarak çakıştırma delili aklî mertebeler bakımından çakıştırma üzerine bina edilmiştir. [2] İkinci olarak delil doğal olarak ya da konumda sıralama sahibi varlıklar için geçerlidir. [3] Üçüncü olarak incelenen şeylerde, her biri ile tamamı arasında bir ayırım yapılmalıdır. [4] Dördüncü olarak delilin geçerli olabilmesi için dikkate alınan şeylerin ardışık olması gerekir. [5] Son olarak delilde dikkate alınan şeylerin dışta var olması gereklidir. Bu öncüller çerçevesinde Râzî, çakıştırma deliline yöneltilen itirazların geçersiz olduğunu savunmaktadır. Ona göre, delilin dayandığı mantıksal yapı dikkate alındığında, yapılan itirazlar ya yanlış bir zemine oturmakta ya da delilin temel dayanaklarını göz ardı etmektedir. Bu bağlamda Râzî delilin başarılı bir şekilde doğada bilfiil sonsuzun bulunmadığını ispatladığını düşünmektedir. Nitekim delile yöneltilen 12 itirazın, yukarıda sıralanan beş öncülden en az birini dikkate almadığı için gündeme geldiği görülmektedir. Râzî'ye göre, bu öncüller bütüncül bir şekilde ele alındığında, yapılan eleştirilerin herhangi bir geçerliliği kalmamaktadır. Ancak burada önemli bir nokta da itirazları yönelten kişilerin mutlaka doğada bilfiil sonsuzun var olduğunu savunmadıklarıdır. Bir başka deyişle muhataplar, doğada bilfiil sonsuzun varlığına

inanıyor olmaktan ziyade, çakıştırma delilinin bunu ispatta yetersiz kaldığını öne sürüyor olabilirler. Dolayısıyla, tartışma doğrudan bilfiil sonsuzun mümkün olup olmadığı üzerine değil, bu tür bir sonsuzluğu reddetmek için kullanılan delilin geçerliliği üzerine odaklanmaktadır. Sonuç olarak muhatapları delilin doğada bilfiil sonsuzluğu ispatta yetersiz kaldığını düşünürken Râzî delilin başarılı bir şekilde doğada bilfiil sonsuz olmadığını gösterdiğini iddia etmektedir.

Sonuç

İbn Sînâ, doğal olarak bilfiil sonsuzun imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte sonsuzun imkânsız olması için sıralama sahibi olmasını ve parçalarının bir arada bulunmasını şart koşmaktadır. Cismin sonsuzluğuyla ilgili olarak üç adet delil kullanmaktadır. Bunlardan hizalama ve merdiven delilleri doğrudan cismin sonsuzluğunu reddetmek içinken; çakıştırma delili daha geniş bir çerçeveye sahiptir. Ancak ortak paydaları itibarıyla her üç delil de cismin bilfiil sonsuzluğunu reddetmektedir. Fahreddin er-Râzî ise bu delillerden ikisini eleştirmektedir. Buna göre hizalama delili için iki soru sormaktadır. Bunlardan ilkinin cevaplarken ikincisini cevaplamamaktadır. Dolayısıyla ikinci sorunun aslında Râzî'nin delile dair eleştirisi olduğu iddia edilebilir. Bu delil ayrıca İbn Sînâ'nın kendi doğa anlayışıyla uyumsuz olması bakımından da eleştirilebilir. Merdiven delili söz konusu olduğunda Fahreddin er-Râzî delilin mevcut hâliyle geçersiz olduğunu açıkça ifade etmektedir. Delilin dört mukaddimesinden sonuncusu, bir başka delille desteklenmediği sürece Râzî'ye göre geçersizdir. Sonuncu delil olan çakıştırma delili ise Fahreddin er-Râzî'nin kabul ettiği bir delil olarak görünmektedir. Nitekim delille ilgili birçok soru sormakta ve hepsini cevaplamaktadır. Hatta bazı kelâmcılar ve filozofların delil hakkındaki farklı iddialarını değerlendirmekte ve filozoflara hak vermektedir. Buna göre çakıştırma delili doluluğun sonsuzluğunu reddettiği gibi boşluğun sonsuzluğunu da reddetmektedir. Sonuç olarak Fahreddin er-Râzî'ye göre delillerden yalnızca çakıştırma delili geçerlidir ve bu delil hem boşluğun hem de doluluğun sonlu olmak zorunda olduğunu göstermektedir.

Teşekkür: Çalışmanın ilk halini okuyup görüş ve önerilerini paylaşan hocam Prof. Dr. Eşref ALTAŞ'a teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin el-Heyûlâ ve's-sûre Adlı Risalesi: Tahlil, Tahkik ve Tercüme". *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 51-116.
- Aristoteles. *Fizik*. çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2. Basım, 2018.

- Davis, Richard B. "Time, Infinity, and the Creation of the Universe: A Study in Al-Kindi's First Philosophy". *Auslegung* 21/1 (1996), 1-18.
- Demir, Osman. "Kelâm'da Teselsülün İptali Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risâlesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 117-142.
- Euclid. *The Thirteen Books of the Elements, Vol. 1: Books 1-2*. çev. Thomas L. Heath. New York: Dover Publications, 2nd. edition., 1956.
- Fahreddin er-Râzî. *Şerhu Uyûni'l-hikme*. 3 Cilt. Tahran: Müessesetü's-Sâdıklî't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1415.
- Fahreddin Er-Râzî. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât: Felsefe ve İrfân*. Tahran: Encümen-i Âsâr, 2005.
- Fidan, Furkan. *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Sonsuzluk*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- İbn Sînâ. *Dânişnâme-i Alâî*. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- İbn Sînâ. "el-Adhaviyye fi'l-me'âd". çev. Mahmut Kaya. *Felsefe ve Ölüm Ötesi*. İstanbul: Klasik, 2013.
- İbn Sînâ. *en-Necat*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İbn Sînâ. "Fî hakîkati mâ lâ nihâyet lehü". *Lettre au Vizir Abû Sa'd*. ed. Yahya Michot. 27-36. Beyrut: Les Éditions al-Bouraq, 2000.
- İbn Sînâ. *Fizik 1*. çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- İbn Sînâ. *Fizik 2*. çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Metafizik 2*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *The Physics of The Healing*. çev. Jon McGinnis. Provo: Brigham Young University Press, 2009.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Kindî. "İlk Felsefe Üzerine". çev. Mahmut Kaya. *Felsefî Risâleler*. İstanbul: Klasik, 2014.
- Lammer, Andreas. "Two Sixth/Twelfth-Century Hardliners on Creation and Divine Eternity: Al-Şahrastânî and Abû l-Barakât al-Bağdādî on God's Priority over the World". *Islamic Philosophy from the 12th to the 14th Century*, 233-278.
- Lear, Jonathan. "Aristotelian Infinity". *Proceedings of the Aristotelian Society* 80 (1979), 187-210.
- McGinnis, Jon. "Avicennan Infinity: A Select History of the Infinite through Avicenna". *Documenti E Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale* 21 (2010).
- McGinnis, Jon. "Avicenna's Natural Philosophy". *Interpreting Avicenna*. ed. Peter Adamson. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Philoponus. *Against Proclus On the Eternity of World 1-5*. çev. Michael Share. London: Bristol Classical Press, 2004.
- Zarepour, Mohammad Saleh. "Avicenna on Mathematical Infinity". *Archiv für Geschichte der Philosophie* 102/3 (2020), 379-425.